

Basák az iskolában

Az iskolákban megnyilvánuló erőszak, a basáskodás az iskolák világszerte súlyos problémája, mint ahogy – bár nem beszélünk róla – Magyarországon is. Gyökerei az evolúciós örökségként bennünk levő rangsoragresszióban keresendők, így nem lehet kizárólag a mai társadalom rovására írni, és nem lehet egyszer és mindenkorra megszabadulni tőle. A basáskodás elleni küzdelmet csakis a jelenség tudatosításával és erre a célra kidolgozott speciális, a diákokat-tanárokat-szülőket egyaránt megcélzó (basáskodás elleni) programokkal lehet eredményesen felvenni. A problémának itthon egyelőre nincs gazdája.

Egyre kevésbé lehet nem észrevennünk, hogy iskoláinkban az erősebb, erőszakosabb, az otthoni kedvezőtlen légkört máshol kompenzáló, vagy éppen kivételezett anyagi és szociális háttérrel rendelkező, ugyanakkor alulszocializált gyerekek – visszaélve erő- vagy szociális fölényükkel – gyakran bántják, használják és közösitik ki gyengébb társaikat, és lehetetlenné téve a csoportba való beilleszkedésüket megkeserítik a magukat megvédeni alig vagy egyáltalán nem képesek életét. A társadalom pedig oly annyira megtesz mindent a jelenség eltagadásának érdekében, hogy – miután szavunk sincs rá – még néven nevezni sem tudjuk. Amennyiben mégis beszélni kényszerülünk róla, amint az például 2006 tavaszán történt, amikor egy debreceni iskola hatodik osztályos tanulóját osztálytársai rendszeresen bántalmazták, brutálisan verték és rugdosták a többiek szeme látára, akkor olyan kifejezéseket használunk, mint iskolai erőszak, iskolai zaklatás, iskolai terror (Mihály, 2003), kegyetlenkedés (Vajda, 2006), csicskáztatás (Liskó, 2005), szecs-kázás (Ligeti, 2000), smekkelés, pszichoterror, mobbing (Dambach, 1998) – amely kifejezések ugyan helytállóak, érzékletesek és alkalmasak a debrecenihez hasonlóan durva és kirívó esetek leírására, azonban korántsem foglalják magukba a teljes jelenséget. Azt a társas viselkedést, amit az angolszász nyelvterületeken és ennek mintájára a világ sok országában bullyingnak hívnak a bullying annyival több, mint a school aggression/violence/harrassment/terror/mobbing, hogy magában foglalja azt a rejtett, a külső szemlélő előtt gyakran rejtve maradó „zaklatást” is, amely egy adott személynek a csoportjából való kirekesztését eredményezi. Az alábbiakban, keresve a megfelelő magyar kifejezést, kísérletképpen próbáljuk ki a „basáskodás”-t.

A jelenség meghatározása

A basáskodás a legáltalánosabb meghatározások szerint olyan rendszeresen ismétlődő agresszív viselkedés, amely egy vagy több, ugyanazon csoportba tartozó személy ellen irányul, mégpedig ártó szándékkal. A basa arra használja közvetett és közvetlen módon fölényét, hogy áldozatát verbális eszközökkel és/vagy fizikailag megalázza, megfélemlítse, és uralkodjon rajta. A jelenség lényeges eleme, hogy

- agresszív és ártó;
- rendszeresen ismétlődik;
- az érintett felek között erő-, illetve hatalmi különbségek vannak.

A basáskodás lehet:

- fizikai;
- verbális;
- szociális,

tehát az áldozatot lehet bántalmazni tettel, szóval és kirekesztéssel – amelyek közül az egyik nem zárja ki a másikat. Valójában bármelyik formájával kezdődjön is a basáskodás – noha az eszközök alkalmazásában vannak nemi, a fiúk és a lányok közötti eltérések (Kimura, 1999) – nagy a veszélye annak, hogy előbb-utóbb a másik kettő is követi. A basáskodás közvetlen, nyílt, vagy direkt módja jól azonosítható agresszió formájában nyilvánul meg, a közvetett, lappangó vagy indirekt módja csak nehezen érhető tetten. A verést-rugdosást, nyílt megfélemlítést inkább a fiúk, a „mérgezett nyilakat” pedig inkább a lányok (Dellasega és Nixon, 2003) szokták előszeretettel alkalmazni. A szociális és közvetett forma érhető a legnehezebben tetten, amikor az áldozatról bántó pletykákat terjesztenek, háta mögött kigúnyolják ruháját vagy szokásait, nem állnak vele szóba, és/vagy esetleges barátaitak – megfélemlítéssel vagy előnyök kilátásba helyezésével – leválasztják róluk.

A legtipikusabb basáskodó megnyilvánulások közé tartozik a verésen-rugdosáson kívül a másik gyerek holmijainak megrongálása, elvevése, használása; például elszakítják a ruháját, összepiszkítják füzeit-könyveit, megeszik a tízóraitját, letelefonálják a mobilját, elszedik a zsebpénzét. Gyakori az is, hogy gúnyneveket ragasztanak az áldozatra, becsmérlik, kínos helyzetekbe hozzák vagy megalázó szolgálatokra kényszerítik; például erőszakkal cigarettát nyomnak a szájába, megetetnek vele emberi fogyasztásra nem kimondottan alkalmas dolgokat, kipucoltatják vele a cipőjüket. Nem ritka az sem, hogy a basák elkövetnek valamit, és az áldozatra terelik a gyanút. Mára már a hagyományos zsaroláson, verésen, testvéren való bosszúállásokon, szekrénybe, csomagtartóba vagy ágyneműtartóba záráson kívül megjelentek a legabszurdabb formák is fegyveres támadások, ámokfutó, lövöldöző kamaszok, gyerekek által elkövetett gyerek- és egyéb

Az a bizonyos meder minden kultúra számára mást és mást jelent. Az agresszió megnyilvánulásai ilyen értelemben a szocializációtól függenek, és amennyiben egy adott társadalom elégedetlen a közösségen belüli agresszió megnyilvánulásai-val, túl kevésnek vagy túl soknak tartja azokat, akkor a szocializáció elégtelenségéről, értéktadási problémákról van szó.

gyilkosságok formájában. (Fülöpné, 2003)

A gyermeki rugalmasság és kreativitás természetesen nem hagyja kihasználatlanul a cyber-kor új eszközeit, a számítógépet és a mobiltelefont sem, hiszen e-maileken és sms-eken keresztül ugyanúgy lehet zaklatni valakit, ízetlen tréfákat űzni vele és halálos szociális csapásokat mérni rá, mint a klasszikus graffitikkal vagy a hírek személyes, kökorszaki terjesztésével. Egyetlen kattintás, és egy kisvárosból mindenki tudni fogja az áldozat legféltettebb titkát (lásd www.cyberbullying.org).

Tabu

Vajon miért nem tudjuk néven nevezni ezt a jelenséget, és miért ódzkodunk attól, hogy beszéljünk róla? Lehet, hogy valami egészen új, a mi kultúránktól idegen, „kívülről begyűrűző” jelenségről van szó? Mert nálunk nincs, nem is volt, és ha ügyelünk, akkor nem is lesz ilyen? A válaszhoz elég Nyilas Misire és a debreceni kollégiumra gondolnunk, ahol a szobatársak úgy szétszedték az otthonról küldött „pakkot” hogy még a cipőkenőcsöt is kenyérré kenték, vagy Medvére ott, a határon levő iskolában. De a való élet is

szolgáltat folyamatosan példákat, mint például az a budakörnyéki alapítványi gimnázium, ahol a „pajkos” diákok a kémia szertárból „elcsórt” kénsavat áldozatuk üdítő palackjába öntik; vagy amikor gyanútlan táborozók arra ébrednek, hogy újságpapírcsíkok égnek lábujjaik között; vagy amikor egyes gyerekek elszedik más gyerekek mobiltelefonját, biciklijét, vagy rendszeresen pénzt követelnek tőlük. Meddig tekinthetők ezek az esetek „diákcínyeknek”?

Amennyiben pedig a jelenség itt van, mint ahogy mindig itt is volt, nem tehetünk úgy, mintha nem látnánk és nem hallanánk semmit. Nem figyelhetjük az eseményeket kívülállóként, kényelmesen hátradőlve a székben, mert mire észbe kapunk, talán már késő lesz. Az esetek száma ugyanis mindenhol emelkedik, és elkövetésük jellege, az alkalmazott módszerek egyre durvábbak. A passzivitás stratégiája eddig még sehol nem vált be, egyetlen „kívülről begyűrűzőnek” nevezett ártalomnál (kábitószerek, növekedő és durvuló bűnözés), vagy egyetlen „belülről termelődő” problémánál (családi erőszak, gyermekbántalmazás) sem. (Révész, 2004) Szembe kell néznünk a tényekkel. A tények pedig komorak.

Egy hazai, Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében végzett kutatás megállapításai szerint a vizsgált tanulók több mint fele volt már úgy basáskodás áldozata, hogy időnként agresszorként is viselkedett, és 26,14 százalékuk tartozott a kapott agressziót tovább nem adó áldozatok csoportjába. (Figula, 2004) Egy másik, a magyar diákok egészségi állapotát felmérő vizsgálatban pedig az 5727 megkérdezett diákból 20 százalék válaszolta arra a kérdésre, hogy „Ebben a félévben hányszor bántalmaztak téged az iskolában?” azt, hogy „többször is”. Hogy az iskolai szorongás, depresszió, öngyilkossági kísérletek vagy befejezett öngyilkosságok megjelenéséért milyen mértékben tehető felelőssé a rendszeres iskolai zaklatás, csicskáztatás, szégyenletes beavatási szertartások, csak becsülni tudjuk, ugyanis Magyarországon jelen pillanatban intézményes jelleggel vagy szervezeten senki nem foglalkozik az ilyen anómiák hátterének feltárásával.

Gyökerek

A közvélemény általában a társadalomban eluralkodó erőszakot teszi felelőssé a basáskodás felerősödéséért, az erőszak mögött pedig a globalizációt, a családi kapcsolatok változását feltételezi. A kép azonban nem ennyire egyszerű. Miközben próbálunk olyan aranykorra hivatkozni, amelyben az egyének, a csoportok és a társadalmak közötti interakciók egy kívánatos erkölcsiséget megtestesítve ideálisnak voltak mondhatóak, mentsek minden erőszaktól, nagyon jól tudjuk, hogy ilyen aranykor soha nem létezett. Valójában – mint minden más – az emberi kapcsolatok jellege is állandóan változik, és tévedés lenne ezeket a változásokat egyértelműen negatív irányúnak tekinteni.

Az emberi agresszió ugyanis mind biológiai, azaz géneken, mind pedig kulturális, azaz mémeiken (információs csomagokon) keresztül öröklődik. Az agresszióra mint érzelemre és mint viselkedési megnyilvánulásra való képességet alapvetően genetikai tényezők alakítják ki, ugyanakkor az, hogy valamely csoport egyedeinél milyen helyzetekben és milyen módon nyilvánul meg az agresszió, jórészt szociális tanulás eredménye. A biológiai örökség még ez utóbbinál is megjelenik. Férfiak és nők között például nemcsak az agresszív megnyilvánulásra való hajlamot határozzák meg bizonyos gének vagy a hormonális működés, hanem a támadó stratégiák jellegét is. A fiúk nemcsak több agresszív megnyilvánulást mutatnak, mint a lányok, hanem a csoportos támadásra, a koalícióképzésre is hajlamosabbak. (Buss, 1999) Környezetünk ugyanakkor igen hatásos mintákkal tud szolgálni arra, hogy miként értelmezzünk egyes bennünket érintő eseményeket és helyzeteket, és hogy milyen módon lépünk fel az agresszornak vagy áldozatnak tekintett egyénnel/egyénnel szemben. Viselkedésünket az adott kultúrában érvényes, a társak mint modellek által közvetített szokások alapján alakítjuk ki. A környezet tehát képes befolyásolni, csökkenteni vagy növelni az erőszakos viselkedés gyakoriságát és meg-

határozni annak jellegét, de nem tehető kizárólagosan felelőssé érte. Az agressziótól így – mivel fajunk viselkedérepertoárjának egyik igen lényeges eleme – nem lehet neveléssel, agressziómentes környezet kialakításával, példamutató modellek nyújtásával mindörökre megszabadulni. Legfeljebb csak árnyalni, finomítani, „jó célok irányába” terelni azt. Erről szól egész szocializációnk, ezt fogalmazzák meg írott és íratlan szabályok, erkölcsi, vallási rendszerek.

Ugyanakkor kettős tudattal élünk: miközben a szocializáció során minden kultúra igyekszik az agressziót szabályozni, azaz megfelelő mederben tartani, egyúttal át is adjuk annak egyes formáit, sőt kultuszt is formálhatunk belőle. Magyarán az a bizonyos meder minden kultúra számára más és más jelent. Az agresszió megnyilvánulásai ilyen értelemben a szocializációtól függenek, és amennyiben egy adott társadalom elégedetlen a közösségen belüli agresszió megnyilvánulásaival, túl kevésnek, vagy túl soknak tartja azokat, akkor a szocializáció elégtelenségéről, értékátadási problémákról van szó. Túl kevés lehet akkor, ha például a haza, a csoport, a család, tehát kisebb-nagyobb referenciacsoportunk megvédése a tét, ifjaink pedig nem képesek rá, túl sok pedig akkor, ha önmagunk referenciacsoportjain belül, például honfitársainktól, szüleinktől, gyermekeinktől, szomszédainktól, kortársainktól kell félnünk. A basáskodásért közvetlenül elsősorban a csoporton belüli rangsorral kapcsolatos agresszió felelős.

Az agresszió

Ha az evolúciós elméletet, a rátermettebb fennmaradását, s a fennmaradásért való küzdelmet komolyan vesszük, akkor nincs értelme az agresszió örökletességét és biológiai eredetét megkérdőjelezni. A létünk és fajunk fennmaradásáért, azaz a személyes szükségleteink kielégítéséért, önmagunk megvédéséért és a szaporodásért folytatott küzdelem az alapvető motivációs hajtóerők, drive-ok közé tartozik. Mindkettőt közvetve segíti az úgynevezett csoportszelekció, amikor családunk, illetve a velünk közös géneket hordozó egyének, csoportok irányában – mivel az ő túlélésük a mi génjeink fennmaradását is jelenti – altruisztikusan viselkedünk. Ehhez kapcsolódik a rangsorral kapcsolatos agresszió, amennyiben szabályozza a források csoporton belüli elosztását, s a csoporttagok agresszivitását. A rangsor kegyetlen, hiszen a rátermettebb, szubhumán csoportokban fizikailag a többiek fölé kerekedő egyed élet és halál ura a csoporton belül, tehát minden kérdésben ő dönt, ő osztja szét az erőforrásokat, ő birtokolja a legrátermettebb nőstényeket. Noha a jelenség a rangsor végén állók számára egyáltalán nem kedvező, a faj szempontjából túlélési értékkel bír. Például azért, mert ily módon könnyebb a rendet fenntartani, szűkös források esetében nem aprózódik szét a táplálék. Az egyéni lét fenntartásához szükséges forrásokat a rangsor csúcán levők ragadják magukhoz, így ők, azaz a legrátermettebbek fogják nagy valószínűséggel túlélni majd a válságos időszakot. A források, vagyis a táplálék egyenlő elosztása vagy közprédára bocsátása esetén talán mindenki tovább tengődne egy kicsit, de a kataklizmát feltehetően senki nem élné túl.

Az emberi társadalmakban nem szeretnénk szembesülni ilyen rendező elvekkel, de illúzióink ne legyenek. Ameddig léteznek VIP-várók, rendezvények, illetve személyek, addig ez az elv a mai emberi társadalmakban is létezik. (Csányi, 1986) Van azonban egy igen lényeges különbség, nevezetesen az, hogy az emberi társadalmakban nem a fizikai erőfölény, illetve az agresszió az egyetlen rendező elv a szociális rangsor kialakításában. Hanem sok minden más is. Például a szociális készségek, az intelligencia, a kreativitás, a manuális ügyesség. És miután a fenti vonások nem feltétlenül járnak együtt, például egy fizikailag gyenge egyén is lehet ünnepezt (VIP) tagja a társadalomnak, ha kiemelkedő intellektuális, illetve bármilyen, az emberiség számára fontos területen jelentős eredményeket mutat fel. Fontos tehát leszögeznünk, hogy a rangsoragresszió olyan örökletes viselkedésmód, amelyet – akár tetszik, akár nem – őseink hagyományoznak biológiai

úton ránk, ám amelyet humán társas lényekként igyekszünk folyamatosan szabályozni és kontrollálni. Egész szocializációnk erről szól. Arra törekszünk már több ezer év óta, hogy a rangsort kialakító elv ne a fizikai erőfölény, a brutalitás legyen, hanem bármilyen, az emberiség szempontjából előnyös és fontos tényező – mondjuk a művészi kifejezőerő, az intelligencia, a kreativitás, a szociális készség, vagy éppen az érvényes értékeket megkérdőjelező hajlam.

Kell-e a basáskodás?

Mit kezdünk tehát egy olyan jelenséggel, amit evolúciós örökségünk részének tartunk, vagyis az emberi viselkedéskészletből eltávolíthatatlannak, de amely ugyanakkor nehezen egyeztethető össze az adott emberi társadalmak együttélési szabályaival? Azt, amit a többi hasonló jelenséggel, például a szexualitással, az önzéssel, a torkossággal, vagy bármilyen más, például a legtöbb vallás által megbélyegzett, vagyis az emberi közösségek kialakulása és működése szempontjából kártékonynak tartott jelenséggel igyekszünk tenni. Megpróbáljuk korlátozni, szabályozni, féken tartani őket. A mai társadalmak korábbiaktól eltérő szerveződése szükségessé teszi az új elvek megjelenését, az erőszak kiküszöbölését, az együttműködés hangsúlyozását. (*Vajda és Kósa, 2005*)

Egyszerűen megfogalmazva tehát, semmire nincs kevésbé szükségünk mai társadalmunkban, mint a nyers fizikai erőn alapuló, durva basáskodásra, mégpedig semmilyen téren és semmilyen körülmények között, különösen nem a családon belül, az iskolában vagy a munkahelyen. Egyrészt mert az ilyen helyzetekben gyaníthatóan nem az adott kultúra számára fontos tényezők érvényesülnek, másrészt mert a basáskodás egyéni szinten számos olyan problémát vet fel, amely mind a formális, mind a személyes kapcsolatokon alapuló csoportok működése szempontjából káros. A megfélemlítésre és a behódolásra épülő basáskodás ugyanis megbontja az együttműködést, s az egyén integritását is.

A szociális rangsor kialakítására irányuló késztetés, az agresszióra való hajlam olyan „magunkkal hozott”, azaz velünk született, genetikailag öröklődő tulajdonság, amelytől nem egyszerűen nem tudunk, hanem – mivel életünk egyik igen fontos motivációs forrását jelenti – nem is akarunk megszabadulni. Ugyanakkor nem mindegy, hogy a csoport-hierarchiák milyen tulajdonságok mentén szerveződnek, hogy milyen eszközökkel történik egy-egy csoportban a rangsor kialakítása. Az iskolákban például a diákok intellektuális, szociális és egyéb képességeinek, kitarásuknak, szorgalmuknak, és így tovább kell képviselniük a rendező elvet, nem pedig agresszivitásuk vagy fizikai erejük mértékének.

Arra a kérdésre, hogy fel van-e társadalmunk vagy oktatási rendszerünk készülve arra, hogy megbirkózzon az olyan iskolai anomáliák problémáival, mint például a basáskodás, hogy a tanárképzés során vagy a szervezett továbbképzéseken keresztül a jelenleg csak saját magukra számító és gyakran kétségbeesett pedagógus kezébe képes-e hatékony preventív vagy konfliktuskezelő eszközöket adni, nem megnyugtató a válasz. A kötelező pedagógus-továbbképzések között ugyan számos olyan tréning található, amely segítheti a tanárok jobb kommunikációját, konfliktuskezelését és stressztűrését, ám ez a fajta felkészítés – mivel csak keveseket érint, s a kurzusok tematikája, fókusza és színvonalja egymástól nagyon eltérő lehet – önmagában nem oldja meg a helyzetet. Nem különbözik ettől a tanárképzés sem: az egyes intézményekben az ott oktató szakemberek érdeklődésétől függ, hogy indítanak-e ilyen jellegű kurzusokat vagy sem, vagyis a képzés esetleges, tartalmilag igen különböző. Valójában olyan egységes programokra, tréningekre van szükség, amelyek mind a tanárképzés során, mind a már gyakorló pedagógusoknál, sőt a diákok és a szülők körében is alkalmazhatóak.

Mi történik a basázottakkal?

A basáskodás áldozatai, amint az az evolúciós előzményekből következik, valójában vesztesek, azaz valamilyen szinten ők személyesen, biológiai lényekként úgy érzik, hogy kiestek a „fő áramlatból”. Itt hívnám fel a figyelmet a biológiai reakciók fontosságára, arra, hogy hiába sejtí a basáskodás áldozata, hogy sok szempontból nemhogy rosszabb lenne gyötrőinél, hanem egyenesen különb náluk, fiziológiai, viselkedéses és érzelmi válszai akkor is a vesztes, a balek, a „lúzer” reakciói lesznek.

Például romlik az önértékelése, s gyakran pszichoszomatikus gyomorproblémákkal, megfázásokkal, szorongásban vagy akár depresszióban megnyilvánuló zavarokkal küzd. A droproblémák, öngyilkosságok mögött is gyaníthatunk basáskodást, mégpedig mind a diákoknál, mind a tanároknál, ugyanis a basáskodás mindenkit érinthet, és szereptől függetlenül bárki lehet basa. Ha például a tanári karon belül jelentkezik vagy a diákoktól irányul a tanárok felé, a következők a munkamorál és a tanítás színvonalának csökkenésében, rossz iskolai közérzetben,

a tanárok tekintélyvesztésében és pályaelhagyásában jelentkeznek. Az iskola szereplői közül a felnőttek tehát éppúgy ki vannak téve a basáskodás veszélyeinek, mint a gyerekek, és ugyanúgy érheti őket támadás mind kortársaiktól, mint a diákok részéről. Ugyanakkor a diákokon is basáskodhatnak a tanárok. A paletta tehát széles és színes.

A hálózat International Network on Bullying and Aggression néven egy éve működik oslói központtal, 12 ország részvételével. A szervezet a basáskodás elleni küzdelmet tűzte ki célul egy olyan nemzetközi, az összes tagállam számára hozzáférhető információs bázis létrehozásával és fenntartásával, amely elméleti és gyakorlati anyaggal látja el az oda látogatókat. A honlapon publikálni is lehet, azaz bárki megoszthatja a többiekkel tapasztalatait.

Mi a teendő?

Azt, hogy a társadalomnak mozdulnia kell, és hogy a jelenség megelőzése, kezelése érdekében hivatalos, szervezeti szintű lépésekre van szükség, az európai, Észak-Amerikai államok, vagy például Japán már mind felismerték. A német, az osztrák, a francia, a Benelux és a skandináv országok már óvodáskortól kísérik különböző basáskodás elleni programokkal a gyerekeket, nem is kis eredménnyel. (Olweus, 1991) Abban a Norvégiában például, amelyben az iskolák 1980-ig, a programok bevezetéséig

súlyos problémákkal küzdöttek, az állami és oktatásügyi beavatkozások következtében látványosan javult a helyzet. Mentegethetnénk magunkat, szovjet blokkot, anyagi nehézségeket, kulturális különbségeket emlegetve, de sajnos nem lehet. A szlovének, a szlovákok, de még a nem EU-tag románok is mind előttünk járnak a megelőzésben – például a basáskodás elleni internetes, az OECD segítségével elindított nemzetközi hálózat működtetését éppen Szlovákia fogja a jövő évtől Norvégiától átvállalni.

A hálózat International Network on Bullying and Aggression néven egy éve működik oslói központtal, 12 ország részvételével, (lásd <http://oecd-sbv.net>). A szervezet a basáskodás elleni küzdelmet tűzte ki célul egy olyan nemzetközi, az összes tagállam számára hozzáférhető információs bázis létrehozásával és fenntartásával, amely elméleti és gyakorlati anyaggal látja el az oda látogatókat. A honlapon publikálni is lehet, azaz bárki megoszthatja a többiekkel tapasztalatait, beszámolhat a hazájában végzett munkákról és eredményekről. A szervezetnek mi is tagjai vagyunk.

Az, hogy merre kellene elindulnunk, a többi, előttünk járó ország példája alapján világosan körvonalazódik. Legsürgősebben egy olyan állapotfelmérésre van szükség, amely megmutatja, mennyire súlyos és milyen jellegű idehaza az iskolai erőszak, a basáskodás problémája, majd olyan megelőző programok, tréningek kidolgozására, amelyek az iskoláknak (diákoknak, tanároknak, szülőknek egyaránt) segítséget nyújtanak az iskola típusához, a gyerekek életkorához igazított foglalkozásokon keresztül.

Irodalom

- Aszmann Anna: *Magyar diákok egészségi állapota és az iskola*. Osztályfőnökök Országos Szakmai Egyesülete. <http://www.osztalyfonok.hu>.
- Bully, Olweus D. (1991): Victim problems among school children: some basic facts and effects of a school-based intervention program. In Pepler, D. – Rubin, K. (eds.): *The Development and Treatment of Childhood Aggression*. Erlbaum, Hillsdale, NJ. 411–418.
- Buss, David M. (1999): *Evolutionary psychology*. Allyn and Bacon.
- C. Dellasega – C. Nixon (2003): *Girl Wars*. Simon and Schuster.
- Csányi Vilmos (1986 szerk.): *Agresszió az élővilágban*. Natura.
- Csányi Vilmos (2000): *Van ott valaki?* Typotex.
- Dambach, Karl (1998): *Pszichoterror (mobbing) az iskolában – a mi gyerekünk*. Akkord.
- Darwin, Charles (2000): *A fajok eredete*. Typotex.
- Farrington, D. (1993): Understanding and preventing bullying. In Tonry, M. (ed.): *Crime and Justice: A review of research, vol. 17*. Chicago: University of Chicago Press.
- Figula Erika (2004): *Iskolai zaklatás – iskolai erőszak pszichológusszemmel*. Szabolcs-Szatmár- Bereg Megyei Tudományos Közalapítvány Füzetek, 19. Nyíregyháza.
- Fülöpné Böszörményi Alíz (2003): Agresszió a gyermekintézményekben. *Új Pedagógiai Szemle*, 1.
- Gilbert, P. Depression (1992): *The Evolution of Powerlessness*. Erlbaum, Hove.
- Haller József (2005): *Miért agresszív az ember?* Osiris Kiadó.
- Kimura, Doreen (1999): *Női agy, férfi agy*. Kairosz Kiadó.
- Ligeti György: *Szecskák*. Konfliktuskezelés egy nagyváros középiskolaiban. Osztályfőnökök Országos Szakmai Egyesülete, <http://www.osztalyfonok.hu>.
- Ligeti György (2000): Szecska. *Kritika*, 9.
- Liskó Ilona (2005): Kollégisták. *Iskolakultúra*, 8.
- Mihály Ildikó (2003): Az iskolai terror természetrajza. *Új Pedagógiai Szemle*, 9.
- Molnár Melinda (2004): Egy iskolai konfliktus elemzése. *Iskolakultúra*, 9.
- Olweus, D. (1994): Bullying at school: basic facts and effects of a school based intervention program. *Child Psychol Psychiatry*, 35, 1171–1190.
- Olweus, D. (1993): *Bullying at School: What We Know and What We Can Do*. Blackwell, Malden, MA.
- Rabovszky Dóra (2005): *Mobbing – pszichoterror*. <http://www.langlovagok.hu/tuzoltosagrol>.
- Révész György (2004): *Szülői bánásmód – gyermekbántalmazás*. Új Mandátum.
- Révész György (1998): Iskolai bántalmazás. In *Iskolai mentálhigiéne*. Tanulmányok. Pro Pannonia Kiadói Alapítvány.
- Schäfer, Mechthild (2005): Stopping the bullies. *Scientific American*, 6.
- Vajda Zsuzsanna – Kósa Éva (2005): *Neveléslelektan*. Osiris.
- Vajda Zsuzsanna (2006): *A gyermek pszichológiai fejlődése*. Helikon.